

BIBLIE ȘI LITURGHIE ÎN INSCRIPȚIILE MEDIEVALE

Ioan ALBU

Toți epigrafiștii cunosc înalta măsură în care autorii de inscripții s-au hrănit din biblie. Putem chiar crede că o cunoaștere aprofundată a versiunii latine a textului sacru ar permite reperarea în proporții sporite a împrumuturilor la nivelul ideilor sau al vocabularului.

Acest apetit pentru biblie reiese deja din comparații cu personajele Vechiului sau Noului Testament în elogiul defuncțiilor, comparații adesea multiple, ca în epitaful lui Otto cel Mare¹:

Fortis in imperio, David ut tempore prisco

Clarus ut ipse sophus Salomon et pacis amicus

Obtat Ezechiae majori praeditus hic spe

Abatele Guy de Chamouzey, la sfârșitul secolului al XII-lea este comparat cu Noe, Iov și Daniel: *Hic Noe, Job, Daniel triplici virtute refulsit*². Pentru a-l elogia pe abatele de la Saint-Amand-de Coly, Guillaume (+1130), care a știut să îmbine fericit *vita contemplativa* cu *vita activa*, autorul epitafului evocă imaginile Rahelei și Leei, ale Martei și Mariei, reluând pentru primele interpretările lui Grigore cel Mare.³ Marta și Maria sunt deasemeni citați în epitaful lui Alvisus, episcop de Arras, în 1147⁴, și în inscripția lui Saint-Médard de Soissons în 1254. Distincția revine la epitaful ducelui Austriei și Stiriei, Frederic II (+1246), unde defunctul este comparat de către călugărul cistercian Conrad cu Paris, Hector, Achille, Alexandru, Samson, Mardochai, Judith și Macabeus.⁵

Uneori prenumele sau numele de familie al defunctului sau comanditarului este raportat la Biblie și la personaje biblice:

QVAM AERNIS PETRAM ·/ PETRI TEGIT OSSA LVPINI ·/

NON LVPVS HIC, CHRISTI PASTOR / OVILIS ERAT ·/

HIC TOTV(M) PASCENS LVSTRV(M) / VERBOQ(VE) RETVNDENS ·/

PETRONYNOS FALSOS ROMV=/LEOSQVE LVPOS ·/ ⁶

(Trad: Piatra pe care o vezi acoperă oasele lui Petrus Lupinus. Acesta nu a fost un lup, ci păstor al turmei lui Hristos. Le-a păscut vreme de cinci ani întregi și cu bânđețe a înfruntat pe falșii petronini și pe lupii romulei.)

În text aflăm un joc de cuvinte legat de numele „Lupus“ (Lupinus / Wolf) și *Petrus - petra*, rezemat pe Matth. 16,18: „tu es Petrus, et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam“. Pomenirea defunctului în calitate de *Christi pastor ovilis* este o reformulare a ideii din pasajul Joh. 21,17: „Pasce oves meas“. *PETRONYNOS FALSOS ROMVLEOSQVE LVPOS*, cum sunt numiți în inscripție, au fost înțeleși de autorul acesteia ca urmași ai Sf. Petru, respectiv ca urmași ai bisericii romane. Aluzii asemănătoare aflăm în poemul funerar de pe lespedeza preotului Petrus Rihelius(+1648)⁷:

Petrus eram, solido PETRAE Fundamine nixus;

Dum fluerent Vitae tela caduca meae.

Nulla hinc tempestas, non fulmina saeva potentum,

Non qvae vana suis Viribus ira furit.

Sed neq(ve) Tartareo, Qvae Monstra feruntur in antro,

Deturbare meâ Me Potuere PETRA.

Vna aliquid valuit Mors in me: sed neq(ve) totum

Subdidit imperio trux licet illa suo.

Scripta mihi Coelo sunt nomina, grataq(ve) multis

Fama Volat fatum non subitura locis.

¹ *Epitaphium Ottonis magni imperatoris*, în: *MGH Scriptores* 4, ed. G.H. Pertz, Hanovra, 1841, 636.

² Gisantul abatelui (mort între 1182 și 1187), aflat la Musée d'Epinal, v. Kurt Bauch, *Das mittelalterliche Grabbild. Figürliche Grabmäler de 11. bis 15. Jahrhunderts in Europa*, Berlin-New York, 1976, 37, fig. 40, p. 313.

³ *Corpus de inscriptions de la France médiévale 5: Dordogne, Gironde*, ed. R. Favreau, B. Lepland, J. Michaud, Poitiers, 1979, 67-68.

⁴ *Historia monasterii Aquicinctini*, în: *MGH, Scriptores* 14, ed. G. Waitz, Hanovra, 1883, p. 588.

⁵ *MGH, Scriptores* 11, ed. G.H. Pertz, Hanovra, 1856, p. 51.

⁶ ALBU, *Inscripții*, nr. cat. 108.

⁷ ALBU, *Inscripții*, nr. cat. 181.

Tv qvoq(ve) te victam Mors ipsa fatebere qvondam,

In PETRA hâc PETRVS cum redivuius ero.

(Trad: Petrus am fost, înfipt în temelie solidă de piatră, până când s-au scurs pânzele vremelnice ale vieții mele. De acum încolo nici furtuna, nici fulgerele sălbătice ale celor puternici, nici furia lor vană, nici monștrii zămisliți la poarta Tartarului nu mă pot tulbura în fermitatea mea și nu mă pot clătina din piatra mea. O singură moarte s-a aflat înlăuntrul meu, deși aceasta, cumplită, nu a putut să supună totul imperiului ei. Numele mele sunt scrise în ceruri, iar faima recunoscătoare și soarta, care nu pier, zboară în multe locuri. Până și tu însăși, moarte, te vei recunoaște cândva înfrântă, căci eu, Petrus, voi învia din această piatră.)

Petru ca martir, reprezentat cu scut și sabie¹, deopotrivă patron al numelui, care în calitate de aspru predicator și-a atras ura oponentilor săi, așa cum în epigramă (*laudatio*) a fost extinsă această soartă asupra preotului Petrus Rihelius, și Ioan Botezătorul reprezentat cu mielul și cartea² sunt tenanții scutului simbolic al defunctului. Jocul de cuvinte *Petrus-petra*, regăsit și în elogiul funebru al lui Petrus Lupinus, este rafinat de un altul: *petra ca lapis sepulchralis*³.

Citatul biblic Joh. 1,29 „*Ecce agnus dei qui tollit peccatum mundi*“ pe piatra funerară a preotului din Cristian (Sibiu) Daniel Klein (1628). Mielul crucifer reprezentat fără nimb apare pe piatra funerară a Annei May din Cristian Brașov.⁴ Tenanții cu mantie se aseamănă cu reprezentările de pe lespedeza Barbarei Theilesius (†1622) din Mediaș și cea a lui Martin Rosalerus (†1650)⁵.

Pasajul din Iov 19,25 „*Scio enim quod redemptor meus vivit et in novissimo die de terra resurgent mortui*“ survine ca expresie a încrederii depline în mântuire pe lespedele secolelor XVI-XVII⁶, de două ori și în legătură cu scena Învierii⁷. Învierea morților este la epitaful familiei Haupt (1694) reprezentată sugestiv, pornindu-se de la textul biblic (Psalm 42,2) care devine și deviza blazonului: „*sicut cervus ad aquarum fontes ita anima ad deum*“⁸, ceea ce a generat și ideea reprezentării alegoriei sufletului.⁹

Biblia poate fi citată textual și în legătură directă cu iconografia, mai cu seamă în cazul pieselor de altar. Primele potire provenite din biserici săsești, care poartă inscripții, aparțin începutului secolului al XIV-lea, bunăoară cel de la Cîsnădioara cu siluetă arhaică a cupei și nod crestă. Inscriptiile de pe fus în majuscule gotice sunt abreviaturi: AMVEHO, respectiv AVEHO¹⁰.

Numeroase potire, monștrante și ciborii transilvănene șasești poartă o sentință de invocare a divinității, cel mai frecvent în legătură cu salutul marianic.¹¹ Numele Mariei¹² înscris pe unul dintre cei doi stili este de obicei legat de invocația „*hilf got(t)*“ pe celălalt stil al potirului.¹³ Invocarea magilor, Caspar, Melchior și Baltasar, în această ordine, fixată deja prin tradiția de la muntele Athos¹⁴, o regăsim alături de

¹ V. KELLER, *Lexikon* 284. Cea dintâi identificare a personajului reprezentat pe lespede îi aparține Anemariei Haldner, *Zwei unbekante Arbeiten*, p. 63.

² Genesis 8,11. Cf. Keller, *Lexikon*, p. 392.

³ Cf. SEIVERT, *Sächsische Stadtpfarrer*, p. 17. Vezi și Albu, *Inscripfen*, nr. cat. 182.

⁴ GÜNDISCH, *Elias Nicolai*, il. 88. Pentru reprezentarea *agnus dei* deja pe lespedele funerare medievale v. AZZOLA, F.K., AZZOLA, J., MÜLDNER, K., *Die hochmittelalterliche Grabplatte von Malsfeld-Elfershausen*, p. 21-30.

⁵ GÜNDISCH, *Elias Nicolai*, il. 87 și 101.

⁶ V. lespedeza Barbarei Medwischer, 1503, Johann Steinheiser, 1593, Georg Jüngling, 1610. Pe acestea două din urmă textul inscripției în limba germană după Biblia lui Luther.

⁷ Lespedea cismarului sibian Georg Stolzemberger, prima jum. a secolului al XVII-lea și cea anonimă din jurul anului 1655, ambele în ferula.

⁸ Pentru reprezentarea pasajului biblic cf. și „*Les très riches heures du duc de Berry*“, Londra, 1989, p. 87.

⁹ Albu, *Iconografia monumentului funerar la sași*, în „*Studia Universitatis Babeș-Bolyai*“, XLI, Historia, 3, 1996, p. 58.

¹⁰ AVE M(ARIA) H(ILF) (G)O(TT) este lectura propusă de Roth (Kdm., p.10, nr. cat. 17, pl. 13/1); plauzibilă este și exclamația O, regăsită în inscripțiile epocii, ca început al invocației „*O rex glorie veni cum pace*“.

¹¹ V. Potirul de la Slimnic, de la începutul secolului al XVI-lea. Cf. Roth, *Kdm.*, passim; mai ales nr. 7 (*hilf got maria*) și nr. 9 (*AVE MARIA*). V. și potirul de la Șelimbăr datat la începutul secolului al XIV-lea, inscripția fiind gravată pe cupă și continuată pe talpă: AVE & MARIA & GRACIA & PLENA & DOMINVS & TEC//VM & BENEDI(C)TA TV & IN MVLIERIBVS & EC.

¹² Pe unul din potirele de la Sibiu. Brukenthal, nr. inv. T 53/ 1357) fusul conține inscripția invocativă în minuscule gotice *maria*. - HAMPPEL, *Drahtemail*, p. 8. - ROTH, *Beiträge*, p. 176, pl. 44. - ROTH, *Mitteilungen*, p. 4, pl. 2. - ROTH, *Entwicklungsgeschichte*, p. 34. - GYÁRFÁS, *Alte Kronstädter Goldschmiedewerke*, p. 29. - GYÁRFÁS, *Geschichte der Kronstädter Goldschmiedekunst*, p. 217. - *Katalog der Kelchsausstellung*, p. 7, Nr. 4. - *Kbl.* 36 (1913), p. 112. - *Kunstgewerbe II* (1887), p. 133sq. - Roth, *Kdm.* 59sq., Nr. 137.

¹³ Amintim aici selectiv, pe baza catalogului realizat de Viktor Roth (*Kdm.*), o parte dintre sentințe, astfel nr. 11: potir din Alțâna (pe stilul superior *MARIA*, pe cel inferior *HILF GOT*), nr. 24: potir din Gușterița (sus *hilf*, jos *maria*), nr. 26 potir din Hărman: sus *maria*, jos *spiführ*, nr. 32 din Sighișoara: pe ambii stili *hilf go(tt)*, în jurul cupei salutul marianic, nr. 45: *maria* pe stilul inferior, nr. 49 din Saschiz: sus (*av*)(*e*) *maria*, jos *abcdefg* - de această dată cu sentință așa-numită cabalistică, nr. 53 din Cîncșor: sus *hilf got*, jos *maria*, nr. 56 din Moșna: sus *gnh/s* jos *maria*, nr. 60 din Petrești-Alba: sus *HIL(F) GOT*, jos *MARIA G(RATIA)*.

¹⁴ Cf. KELLER, *op.cit.*, p. 161.

salutul marianic pe potirul de la Hamba, datat la începutul secolului al XIV-lea¹⁵. Pe ciboriile din aceeași vreme ordinea invocării magilor este schimbată¹⁶. Sf. Barbara, Dorothea, Margaretha, Ecaterina, Ursula, Walpurga, Servatius sunt invocați în inscripții sau reprezentați pe mai multe potire¹⁷. Uneori sunt figurați apostolii Iacob, Andrei și Ioan alături de scena Răstignirii și *Ecce Homo*¹⁸. În perioada postreformată sunt predilecte scenele Muntele Măslinilor, Răstignirea, și Învierea¹⁹.

Pe cristelnițe, inscripțiile în majusculă gotică includ în mod obișnuit salutul marianic²⁰. Cristelnița sibiană²¹ din corul bisericii ev. parohiale prezintă o multitudine de reliefuri cu reprezentări biblice, figuri zoomorfe, imagini simbolice, figuri geometrice, precum și ornamente fitomorfe, respectiv florale. În afara unor proverbe și a anului realizării cristelniței (1438) apare și inscripția cu numele meșterului (Leonhardus), căruia i se datorează un clopot de la Sibiu și mai multe clopote în satele săsești și probabil cristelnița de la Șeica Mică (1477), unde întâlnim inscripții și ornamentică asemănătoare.²²

A Descendat · l(i)ba(n)s · plenitudi(n)e · fo(n)tis · virtus · spiritus · sancti · amen / sit · fons · viuus · aqua · regenera(n)s · unda · purificans²³ · / · oadonay · sabaoth · detragarmatvn · emanuel ·²⁴

B anno · dom(in)i · mo · cccco · xxxo · viiio ·

C Leonhardus · / Ihesusa · cristus · o rexb) · glorie · veni · nobis · cum · pace²⁵

D AVE MARIA GRATIA PLENA DOMINVS²⁶

E IHVH ELOY

Cele 228 de medalioane / plachete cu reprezentări figurale de pe cristelnițele de la Sibiu și Șeica Mică repetă imaginile specifice în iconografia artei turnării metalului: leul răgând (simbolul arhanghelului Mihail), leu pășind, cerb rampant, după modelul folosit în tema Învierii (Physiologus²⁷) ca simbol al credinței în mântuire și renaștere prin taina botezului, Moartea Mariei, Botezul în Iordan, Intrarea în Ierusalim, Hristos în mandorlă, călăreț cu șoim, Simson cu leul - alegorie a victoriei credinței asupra păcatului, aquila, sirenă înaripată - simbol al plăcerilor lumești, șarpele cu un cap de femeie - simbol al diavolului²⁸, centaurul cu scut²⁹ și pasărea bicefală, Maria cu pruncul Iisus, pelicanul hrănindu-și puii - simbol al Învierii și mântuirii prin jertfa de sânge a lui Iisus, rege tronând, heruvimi.³⁰

Cristelnițele din Sighișoara, Daia și Brădeni³¹ constituie o grupă unitară din punct de vedere stilistic. Inscripțiile sunt deosebite însă în privința formularului pe primele două piese, a treia este anepigrafă.

¹⁵Cf. ROTH, *Kdm.*, p. 9, pl. 13/4. - VĂTĂȘIANU, *Istoria*, p. 178, fig. 162. - *800 de ani*, nr. cat. 95. Pentru reprezentarea iconografică a magilor pe potire cf. și potirul de la Mediaș, fără inscripție explicativă (ROTH, *Kdm.*, p. 19, nr. 454; VĂTĂȘIANU, *Istoria*, p. 880; *800 de ani*, nr. cat. 118).

¹⁶V. ciboriul de la Meghindeal cu inscripția pe talpă: „KASPER BALTHASAR MELCHIOR S(ANCTUS) NICASIUS“ (Muz. Brukenthal, nr. inv. T 2 / 1326; *800 de ani*, nr. cat. 137) și ciboriul de la Cincu care pe exteriorul cupei și pe capac are gravat „KASPER WALTHASAR MELCHIOR AVE MARIA ORA“ (Muz. Brukenthal, nr. inv. T 6 / 6516 - *800 de ani*, nr. cat. 140)

¹⁷V. potirele de la Gușterița (*800 de ani*, nr. 96), Cisnădie (Muz. Brukenthal, nr. inv. T 31 / 4752 - *800 de ani*, nr. cat. 110), Dupuș (*800 de ani*, nr. cat. 112).

¹⁸Potirul de la Mediaș, cca. 1520) - cf. ROTH, *Kdm.*, nr. 123, pl. 82; VĂTĂȘIANU, *Istoria*, p. 882; *800 de ani*, nr. cat. 120.

¹⁹Cf. potirul provenit de la Cisnădie datat la 1698 (Muz. Brukenthal, nr. in. T 33) - ROTH, *Kdm.*, nr. 228; *800 de ani*, nr. cat. 123.

²⁰Textul inscripției de pe cristelnița din Mediaș: „AVE MARIA GRACIA PLENA D(OMI)N(U)S BENEDICTA TV IN MVLIERI(BVS) TECVM PACE NI CVM GLORIAE VCI O REX“, deasemeni o scurtă inscripție în minuscule gotice „eius orabo“ (cf. Roth, *Kunstgeschichte*, pl. XIV,9); cel al cristelniței din Șaeș este mai simplu: „AVE MARIA GRACIA BENEDICTA TV IN MVLIERIBVS TECVM“. - Fr. MÜLLER, *Zur älteren siebenbürgischen Glockenkunde*, În: AVSL, VI, p. 200, 216.

²¹MÜLLER, *Glockenkunde*, p. 220. - REISSENBERGER, *Pfarrkirche*, p. 47sq., fig. 19. - ROTH, *Kunstgewerbe*, p. 12sq. - ROTH, *Kunstgeschichte*, p. 70sqq.

²²Clopotul de la Sibiu de la 1424. O cristelniță mai târzie (1477) de factură asemănătoare cu cea sibiană și cu o inscripție aproape identică se găsește în biserica din Șeica Mică, cf. ROTH, *Kunstgeschichte*, p. 75-77, Il. IX, 3.

²³V. Ps. (G) 35,10 și Is. 12,3.

²⁴Oadonar pentru „Adonai“, sabaoth „Zebaoth“, detragar matum „Tetragrammaton“; Emanuel pentru „Jahve“. - Cf. Müller, *Glockenkunde*, p. 220. V. și Müller, *Nachlaß*, I F. 75 unde se transcrie „adonai sabaoth detragramaton emanuel“.

²⁵Proverbul este o invocatie apotropaică foarte frecventă în evul mediu în special pe clopote. - Cf. inscripțiile de pe clopotele sibiene de la 1411 și 1424, ambele cu același text și pe clopotul din Șmig - v. Müller, *Glockenkunde*, p. 200sqq. și ROTH, *Kunstgewerbe*, p. 5. Inscripția în germană de pe cristelnița din Șeica Mică „ihesus christus hilf uns“ este ceva mai târzie, de la 1477. - Cf. ROTH, *Kunstgewerbe*, p. 14.

²⁶Luc. 1,28. Relief ilustrat la ROTH, *Kunstgeschichte*, pl. XIV/7.

²⁷*Physiologus*, übertragen und erläutert von O. Seel (*Lebendige Antike*), Zürich u. München, ⁴1983.

²⁸V. 1. Mos. (Gen.) 3,1; Ap. 12,9

²⁹V. *Efes.* 1,16: „Pe deasupra tuturor acestora, luați scutul credinței, cu care veți putea stinge toate săgețile arzătoare ale celui rău“.

³⁰Cf. ROTH, *Kunstgeschichte*, pl. XIV, XV, XVI, XVII. Vulturul, pelicanul, phönix, leul, năpârcile, etc. apar în bestiarul lui „Physiologus“ ca simboluri ale crucificării, mântuirii și învierii. - V. SCHMIDT, H. și M., *Die vergessene Bildersprache christlicher Kunst. Ein Führer zum Verständnis der Tier-, Engel- und Mariensymbolik*, München, ²1982.

³¹Cf. ROTH, *Kunstgewerbe*, p. 15.- VĂTĂȘIANU, *Istoria*, p. 439.

Inscripția cristelniței din Sighișoara este în primul rând o inscripție de meșter, precedată de invocarea Sfintei Treimi. Datarea însoțită de prepoziția *sub* este rară în formularul epigrafic. Parafrazarea pasajului biblic Ps. 91,13sq.: „Vei păși peste lei și peste năpârci, și vei călca peste pui de lei și peste șerpi”³² stă în legătură cu victoria lui Iisus și cu taina purificatoare a botezului.

*In (ho)nore p(at)ris et filii et sp(irit)us s(an)c(t)i factu(m) est hoc opus p(er) man(ibus) Jacobi fusor(i)s ca(m)panaru(m) sub anno d(omi)ni m(illesim)o cccc(esim)o xl(im)o. caput draconis salvator co(n)triuit, gordanis flumine ab eius p(otes)tate eripiens om(n)es.*³³

Imaginile reprezentate - dragonul, leopardul pășind, lei și grifoni, simbolurile evangheliștilor Ioan și Matei, regele tronând, Vălul Veronicăi³⁴ - întregesc mesajul simbolic.

Taina botezului și botezul lui Iisus în Iordan sunt explicate de inscripția cristelniței din Daia³⁵:

„A iohanne Xp(istu)s baptisari voluit, / Vt saluaret nos“.

Textul îl întâlnim alături de o ornamentică asemănătoare și în inscripția ctitorială cu caracter expozitiv, în minuscule gotice cu versalii în majusculă, de la 1472 de pe cristelnița de la Brașov:

„*Quid mirabil(us) exstare pote(r)it q(uod) v(ir)go infantulu(m) genu(e)r(it), q(ui) m(at)ris su(a) p(ate)r fuit? Maria virgo no(m)i(n)ata legitur, qu(a)e mu(n)di Salvatore(m) genuisse m(emo)ratur et cete(r)a. a Johanne Chri(stu)s baptisari voluit, ut saluaret nos. Sub anno d(omi)ni millesim)o quadringentesimo septuagesimo secundo hoc opus fecit fieri revere(n)dus vir magister Johan(n)es Rewdel, plebanus Brasschoviensis*“³⁶

Cristelnițe de mici dimensiuni, care nu intră în categoria pieselor de mobilier liturgic, ci între *vasa non sacra* au existat încă din epoca romanică³⁷. De formă cilindrică sau tronconică plată sunt cristelnițele din secolul al XVI-lea, cu mare răspândire în întreaga Europă. Două dintre ele provin de la bis. ev. din Hosman, una figurând pe Adam și Eva de o parte și de alta a Pomului Cunoașterii, pe care se încolățește șarpele³⁸. Deasupra celor două personaje apare câte un rotul cu inscripție în minuscule gotice³⁹. Cealaltă cristelniță poartă o inscripție „cabalistică” ce permite lecturi multiple: „MAVEJHVE”⁴⁰, formulă repetată de mai multe ori alături de un decor gravat ce alternează cruci de Malta cu simbolul pelicanului și rozete.

La 1685 Margareta, născ. Arndt, dedică memoriei soțului, primarului Valentin Röhrig o mică cristelniță, piesă realizată de meșterul aurar sibian Sebastian Hann. Cristelnița are patru medalioane aplicate pe cupă, cu reliefuri ce reprezintă pe cei patru evangheliști însoțiți de simbolurile acestora, în timp ce în partea exterioară fiecare medalion poartă citatele biblice respective, iar pe fundul vasului este reprezentată scena botezului în Iordan.⁴¹

³²V. Vulgata, Ps. 90, 13: „*Super aspidem et basiliscum ambulabis: et conculcabis leonem et draconem*”; Mt. 3, 7: „*Videns autem multos Phariseorum, et Sadducaeorum venientes ad baptismum suum, dixit eis: Progenies viperarum, quis demonstravit vobis fugere a ventura ira?*” Posibil este și un împrumut al simbolului șarpelui apocaliptic, cf. Ap. 12,9 (*Et projectus est draco ille magnus, serpens antiquus, qui vocatur diabolus, et satanas, qui seducit universum orbem, et projectus est in terram, et angeli eius cum illo missi sunt*), ceea ce ușurează înțelegerea simbolului fariseilor și saducheilor amintiți în Mt. 3,7. Răpirea fluviului Jordan din mâinile și puterea diavolului poate fi pusă în legătură cu un alt pasaj din Ap. 12, 15: „*Et misit serpens ex ore suo post mulierem, aquam tamquam flumen, ut eam faceret trahi a flumine*”. Leul ca simbol malefic al diavolului - 1.Petr. 5,8: „*Sobrii estote et vigilate: quia adversarius vester diabolus tamquam leo rugiens circuit, quarens, quem devoret*.”

³³V. ROTH, *Kunstgeschichte, Erzaufden*, p. 78; Idem. *Kunstgewerbe*, p. 14, unde întregirea textului pentru *ptate* este *proprietate*, ceea ce nu modifică esențial mesajul, dar nu corespunde uzanțelor abrevierii paleografice și epigrafice (V. CAPELLI, *Dizionario...*, „*ptat*”, sqq.

³⁴V. ROTH, *Kunstgeschichte*, pl. XIV, XV, XVII.

³⁵Cf. MÜLLER, *Glockenkunde*, p. 224. - ROTH, *Kunstgewerbe*, p. 15. - VĂTĂȘIANU, *Istoria*, p. 439.

³⁶Text la ROTH, *Kunstgewerbe*, p. 16sq.; Idem, *Kunstgeschichte*, p. 82sq.

³⁷V. cristelnița datată în secolul al XIII-lea în formă de căzănel cu două țevi de scurgere, ambele decorate cu capete de grifon. inițial cristelnița avea două anse în formă de grotescă. - Muz. Brukenthal nr. inv 740/1314. - Cf. *800de ani*, nr. cat. 200.

³⁸Cf. Gen. 3,22: „*Ecce Adam quasi unus ex nobis factus est, sciens bonum, et malum: nunc ergo ne forte mittat manum suam, et sumat etiam de ligno vitae, et comedat, et vivat in aeternum*.”

³⁹Textele explicitează imaginile: Adam hat gebro[chen...] / Eva hat gebro[chen...] (v. *800 de ani*, nr. cat. 201).

⁴⁰M(ARIA) AVE I(ESUS?), respectiv J(A)HVE. - Cf. *800 de ani*, nr. cat. 202.

⁴¹Cf. MÖCKESCH, *Pfarrkirche*, § 142. - ROTH, *Kdm.*, p. 233, nr. 600, pl. 102. - GUY-MARICA, *Hann*, p. 152, nr. 17. - MIHALIK, *Hann*, p. 192. - *800 Jahre*, p. 129, nr. cat. 203.

A Joh(annes) 3. V(er)setum) 5: / Es sey denn daß / Iemand gebohren werde auß dem / Waßer und geist so kann er nicht in das Reich gottes kom(m)en

B Math(eus) 28. V(er)setum) 19: Gehet hin in alle Welt lehrnet alle Völcker Vn(d) taufet sie in nahmen Des vatters vnd des sohns Vnd des heiligen Geistes

C Lvc(a) 18. V(er)setum) 16: / Lasset die Kindlein / Zu mir kom(m)en und / Wehret ihnen nicht / denn solcher ist das / Reich Gottes

D Marc(us) 16. V(er)setum) 16: / Wer da glaubet / Vnd getauft wird der wirdt Seelig. Wer aber nicht glaubet der wird verdamb(t) werden

E GOTT · ZV · EHREN DER KIRCHEN ZVM GEBRAVCH DEM N(AHMHAFTEN) F(ÜRSICHTIG) W(EISEN) H(ERN) VALENT(INUS) RÖHRICH WOHLMER(I)T(IERTEN) H(ERN) BVRGERM(EISTER) DER KÖNIG(I)CHEN

Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica, II, 2005, p. 129-139

Cristelnițele, ca și clopotele, aduc în prim plan o multitudine de reliefuri cu caracter simbolic, fiind din acest punct de vedere o sursă importantă care lămurește legătura intrinsecă între inscripție și iconografie.

Taina euharistiei, cultul Sf. Sacrament, care se dezvoltă începând cu secolul al XIII-lea găsește ecou și în epigrafie. Astfel pe un potir din sacristia catedralei din Hildesheim:

Rex sedet in cena, turba cinctus duodena

*Se tent in manibus se cibab ipse cibus*⁴²

Textul este fără îndoială inspirat din imnul *Pange lingua* datorat lui Thomas d'Aquino: *Cibum turba duodenae se dat suis manibus* (strofa a III-a)⁴³.

Tabla de împărțășanie, cu textul de la care pornește actul liturgic al euharistiei (1. Cor. 11,29), este edificatoare ca piesă de altar postreformată pentru caracterul sacramental al cuvântului biblic urmat cu strictețe în această epocă:

DONAT · DE · GREGE · CH//RISTE · TVO · HOC TIBI PA//RS · FASTV · SINE

Vnser Herre / Jesus Christus in der / Nacht dA er VerrhAten WArD / NAM er dAS brod dancket Vnd brachs / Vnd gabs seiNeN JVNgerN Vnd sprAch / NeMet hiN VNd esset dAS ist MeiN Leib / der fvr evch gegeben Wirdt solches / Thvt zu MeiNeM gedechtnvs / DesseLbeN gleichen NAM er AVch den keLch NACH / deM AbeNtmAL dANcket Vnd gab ihNeN deN Vnd / sprAch NeMet hiN Vnd triNcket ALLe dArAVS / dieser keLch ist dAs NeWe TestAMeNt iN MeiNeM / bLVt dAS fvr evch Vergossen Wirdt zvr VergebvNg der svndeN soLches thvt / so offt ihrs triNcket zv MeiNeM gedechNvs · / 1628 ·⁴⁴

O inventariere și prelucrare în domeniul campanologiei, din perspectivă iconografică, artistică, epigrafică nu a fost realizată decât parțial în zonele Europei centrale. Mai bine stau în ierarhia cercetării zonele germane, indiferent de spațiul politic actual, așa și zonele de colonizare germană din Transilvania.

Ornamentica clopotelor din atelierul lui Gaal, la fel ca și în Transilvania, se caracterizează prin reliefuri cu simbolurile evangheliștilor, cruci, motive vegetale (acant, viță de vie) și șiruri cu inscripții, acestea din urmă fiind aplicate pe umărul și pe buza clopotelor.⁴⁵ Inscripția cea mai frecventă era, cu mici variațiuni, „O REX GLORIE VENI CUM PACE”⁴⁶, însoțit uneori de o formulă imprecatoare de genul: „*adiuva nos deus*”, ca la clopotul de la Domald (Mureș), datat în secolul al XVI-lea.⁴⁷ Clopotul de la Slimnic, de la 1518, are o inscripție asemănătoare, dar mai deosebită: „XPS REX VENIT IN PACE DEUS OMO PHACTVS ES 1518”⁴⁸, unde constatăm o ortografiere neobișnuită a cuvintelor care nu sunt însoțite de semne de abreviere.

Deja în secolul al XIV-lea apare în domeniul clopotelor alternarea limbii latine cu cea germană în textul inscripției, astfel la clopotul mare din bis. din Matejovce: O REX GLORIE VENI CUM PACE GOT DER SEI MIT VNS⁴⁹.

Invocarea fecioarei Maria prin intermediul pasajului din evanghelia lui Luca 1,28. „*ave maria gracia plena*” este deosebit de frecventă pe clopote - bunăoară clopotul orar de la bis. ev.din Sibiu, iar în versiune germană, cu referire indirectă pe consolele de la portalul vestic aceleiași biserici; invocația apotropaică „*o rex glorie veni cum pace*”, de origine liturgică⁵⁰, apare mai ales pe clopote, dar și pe cristelnițe.⁵¹ Poate una dintre cele mai izbitoare trăsături ale culturii religioase ale sașilor a fost devoțiunea față de Fecioara Maria. La Sibiu sunt ilustrative predicile lui Johannes Zekel din 1502, în care statutul Mariei eclipsează aproape pe cel al lui Iisus.⁵²

HERRMANSTADT · ZVM GEDÄCHT(NIS) LAS(S)ET DIESE TAUFFSCHAAL VERFERTIGE(N) DIE TVGEN(D)S(AME) FR(AU) MA(R)GAR(ETHA) ARNDIN · RELI(CTA) / ANNO 1685 DIE 14 SEPT(EMBRIS)

⁴² Ch. Rohault de FLEURY, *La messe* 4, Paris, s.d., p. 117.

⁴³ Mariano ARMELLINI, *Le chiese di Roma del secolo IV al XIX*, Roma, 1891, p. 286.

⁴⁴ Cf. textul inscripției de pe o tablă de împărțășanie de la 1628 (Muz. Brukenthal, nr. inv. T 75/1370) la Roth, *Kdm.* 265, Nr. 798. - *800 de ani*, nr. cat. 195. V. și o tablă decorată cu scena Răstignirii (Muz. Brukenthal, nr. inv. T 102/1369), în: *800 de ani*, nr. cat. 196.

⁴⁵ Reprezentările profane sunt extrem de rare, ele fiind de fapt interzise pe clopote, cf. și Walter KÜHNE, *Fadenreliefs mittelalterlicher Kirchenglocken*. În „Atlantis”, August 1938, Leipzig-Zürich.

⁴⁶ MÜLLER, *Glockenkunde*, p. 226. - BALOGH, *Renaissance*, p. 337.

⁴⁷ V. clopotul de la 1509, de la Biserica Azilului (Sibiu).

⁴⁸ müller, *Glockenkunde*, p. 225. - Balogh, *Renaissance*, p. 338.

⁴⁹ Spiritza, *Spisske Zvony*, p. 76.

⁵⁰ V. și *DI 1 (Main— und Taubergrund)*, Nr. 441; *DI 34 (Bad Kreuznach)* Nrr. 32, 193.

⁵¹ O REX + GLORIE + VENI + CUM + PACE + AVE + MARIA + GRACIA + PLENA + D(OMI)N(V)S. - Möckesch, *Pfarrkirche* § 145. - MÜLLER, *Glockenkunde*, p. 223. - REISSNERBERGER, *Glockenkunde*, F. 3^v și 4^f).

⁵² Cf. K. REINERTH, *Die Gründung der ev. Kirchen in Siebenbürgen*, Köln—Wien, 1979, p. 2—5. Notele prediciei lui Zekel cu ocazia Nașterii Fecioarei Maria se află în Biblioteca Brukenthal, Ms. 657, f.3^r.—f.5^r. O abordare mai nouă în studiul lui Christine Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica, II, 2005, p. 129-139

Una din inscripțiile de pe clopotul de noapte de la Sibiu (1411)⁵³ aparține prin partea ei inițială, cu referire la Apc. 1,8. „*Ego • sum • alpha • et • principium • et finis • Origo*“, genului cabalistic. Proverbul folosit în epoca postreformată, din Is. 40,8. „*verbum domini manet in aeternum*“ a fost înscris pe un clopot din 1576⁵⁴ și pe o cheie de boltă⁵⁵.

Textul poate servi de altminteri doar identificării personajului, cum este cazul evangheliștilor, atunci când sunt citate primele cuvinte ale pasajelor cu referire la aceștia. V. nr. cat. 4 la crucifixul sibian realizat din piatră la 1417 de austriacul Petrus Lantregen.

Transpunerea simbolurilor evangheliștilor pe cele patru panouri ale altarului, care în centru înfățișează sculptural scena Răstignirii, însoțite de inscripția numelui apar pe cvadrilobii altarului de la Mediaș, manieră întâlnită la crucifixul de la Capela Crucii din Sibiu. Roth vedea proveniența cvadrilobilor în piesele de la un altar distrus la 1545 sau ale coșului vechiului amvon al bisericii și îi data la începutul secolului al XV-lea. Totuși cele patru piese cu simbolurile evangheliștilor se pare că au ornat capetele marelui crucifix, și au fost datate la sfârșitul secolului al XIV-lea.⁵⁶

Amvoanele renaștentiste și cele baroce includ de obicei numele evangheliștilor, alături de simbolurile acestora. De remarcat sunt și sentințele care întregesc imaginea despre scenele pictate sau sculptate ale scării ori baldachinului. Amvoanele aparținând goticului târziu au inscripții lapidare cu referire la anul construcției, cum este cel de la biserica din Deal din Sighișoara (1480)⁵⁷, sau sunt la origine chiar anepigrafe, ca cel de la Biertan (1523?), cel din urmă lucrat de meșterul Ulrich⁵⁸.

Invocarea evangheliștilor, pe „clopotul lui Ioan“ de la 1350⁵⁹, invocații foarte răspândite în evul mediu dezvoltat și târziu mai ales la clopote, dar și pe cristelnițe, păstrate cu persistență până în epoca barocă.

Mai rar intervin alte texte sau citate biblice: VOX MEA VOX VITAE VOCO VOS AD SACRA VENITE⁶⁰ sau SI DEUS PRO NOBIS QUI CONTRA NOS EST ...⁶¹

Conform datelor congruente se poate afla că în 1679 Petrus Wayda ctitorește amvonul sculptat de Sigismund Möß și pictat de Paul Demosch. Inițialele de la 1703 și 1707, cu citat biblic, au fost adăugate în acest an cu ocazia unei renovări.

Baldachinul amvonului din Sebeș poartă și el pasajul biblic (Is. 40,8), cel din Mediaș inscripția ctitorului „*M. Mich(ael) Kessler Con. hat dieses Werk Verehret zur Ehren Gottes Anno 1679*“, iar una dintre figurile de îngeri ține o baderolă pe care se mai poate citi doar începutul pasajului biblic amintit.

Balustrada scării ce urcă la amvonul din Sebeș⁶², structurată pe trei registre, reprezintă în centru un înger ce ține o carte deschisă în mâna dreaptă, iar pe panourile exterioare include câte o inscripție, împrumutată din textele evangheliilor, în cartușe baroce, de genul: QUI VOS AUDIT / ME AUDIT QUI VOS / CONTEMNIT, ME CONT/EMNIT · LUCA [10], 16.

Interesante sunt ca formular clopotele unde se amintește sfântul căruia îi este închinată biserica și implicit clopotul: „*in laudem dei omnipotentis et honorem sancti Bartolomei apostoli*“, „*sancti andre apostoli*“.⁶³ Ilustrativ este și fostul clopot de la biserica din Cloașterf care purta inscripția în majuscule gotice: „*CHAMPANA † SANCTI · GEORGII · TETRA·GRAMATON · M · I · 8Σ*“,⁶⁴.

Benzile care despart scenele pictate în capela funerară a cetății din Sînpetru, odinioară cu hramul Fecioarei Maria, poartă inscripții pictate care explicitează scenele, incluse unui ansamblu iconografic, realizat către sfârșitul secolului al XIV-lea, care are drept temă centrală Judecata de Apoi. Temele subordonate sunt: Încoronarea Mariei, Grădina Paradisului (Iisus cu Maria, însoțiți de Ioan Botezătorul și

PETERS, *Mural Paintings, Ethnicity and Religious Identity in Transylvania: The Context for Reformation*, în „*Ethnicity and Religion in central and Eastern Europe*“, Cluj, University Press, 1995, p. 51sq.

⁵³MÖCKESCH, *Pfarrkirche* § 145. - MÜLLER, *Schriften*, F. 67^v, 99. Müller, *Glockenkunde*, 216. - Reissenberger, *Glockenkunde*, F. 4^v și 5^r - Roth, *Kunstgewerbe*, p. 7.

⁵⁴MÜLLER, *Schriften*, Ms. 142, F. 42, 67^v. - Müller, *Glockenkunde*, p. 238.

⁵⁵Cf. nota 67.

⁵⁶Cf. ROTH, *Altäre*, p.46. - G. și O. RICHTER, *Siebenbürgische Flügelaltäre*, p. 91-95, il. 33-36.

⁵⁷Inscripție în majuscule gotice: *A(NNO) D(OMINI) M CCCC L X X X*, v. foto la Drăguț, *Arta gotică*, il. 58.

⁵⁸Vătășianu, *Istoria*, p. 734; Arion, *Sculptura*, p. 13-15; M. Philippi, *Steinmetze...*, în FVLK, XXVI/2, 1983.

⁵⁹Möckesch, *Pfarrkirche* § 145. - Müller, *Glockenkunde*, p. 227. - Reissenberger, *Glockenkunde*, F. 4.

⁶⁰Pe un clopot de la 1587 din Velke Lomnice, cf. Juraj Spiritza, *Spisske Zvony*, p. 44.

⁶¹Pe un clopot de la 1581 din Buriane (Slovacia), cf. Juraj Spiritza, *Spisske Zvony*, p. 44sq.

⁶²Cf. Krasser, *Möß*, p. 284sq., il. 118sq.

⁶³Două clopote de la 1490 din Jannik (bis. Sf. Bartolomeu), respectiv 1494 din Horka (bis. Sf. Andrei), cf. Spiritza, *Spisske Zvony*, nr. cat. la p. 78.

⁶⁴V. textul și facsimilul inscripției clopotului care a fost returnat în 1830 la Fr. Müller, *Die kirchliche Baukunst des romanischen Styles...*, p. 193, facs. 2. Clopotul trebuie că datează de la biserica veche, deoarece biserica fortificată din Cloașterf este terminată abia în 1524. - Cf. și nota **Error! Bookmark not defined.** în această lucrare.

Apostolul Petru, simboluri ale Vechiului și Noului Testament), arhanghelul Mihail alungând demonii în gura monstrului Leviathan, Martirizarea Sf. Ștefan, și sub misa cerească apar reprezentate scene și imagini simbolice care ilustrează virtuțile imanente mântuirii: caritatea (Alegoria carității), credința (Taina Transsubstanțierii) și justiția divină (Cântărirea Sufletelor /*Psychostasis*).

Inscripții așezate alături de imagini întâlnim și pe elemente de arhitectură cum sunt capitellurile, consolele⁶⁵, coloanele sau stâlpii de susținere, etc. În numeroase cazuri este vorba despre inscripții cu caracter apotropaic, recurgând la invocarea numelor lui Hristos, a Fecioarei Maria⁶⁶ sau a unor sfinți. La o cheie de boltă din ferula este reprezentat apostolul Petru⁶⁷, ținând cu dreapta mantia - posibil odinioară și o cheie -, iar cu stânga un rotul cu inscripția „VERBUM DOMINI MANET IN AETERNUM”⁶⁸. După stil cheia de boltă pare să fi fost realizată în secolului al XVI-lea. Proverbul, folosit preponderent în perioada postreformată, stă în legătură cu programul lutheran, iar pentru că textul este preluat dintr-o biblie latinească, posibil să aparțină perioadei imediat următoare introducerii Reformei în Transilvania.⁶⁹ Textul biblic se referă inițial, în perioada catolică, la biserică drept trup al lui Iisus (1. Petr. 1,25). Faptul că inscripția a fost repictată și în perioada de după Reformă, ceea ce nu s-a întâmplat în alte cazuri, stă în legătură cu transferul realizat de Luther de la biserică-trup al lui Iisus la biserică vizibilă, o instituție umană, care din punct de vedere religios este casa Domnului întru spirit, reprezentând creștinătatea spirituală. În opoziție cu orice făptură caducă, cu tema vanităților⁷⁰, biserică este dintr-o „sămânță nepieritoare, prin Cuvântul lui Dumnezeu, care este viu și rămâne în veac”⁷¹. În sensul postreformă pasajul ce conține aceleași cuvinte din Isaia apare și la amvonul bisericii ev. sibiene.⁷²

În evul mediu inscripțiile votive cu referire la lăcașul bisericii, explicitând unele scene pictate pe ziduri⁷³, sau la anumite altare⁷⁴ erau incizate sau pictate în locuri vizibile. La Biserica din Deal o pictură de pe intradosul unei pânze de boltă îl înfățișează pe evanghelistul Matei ținând crucea. Figura este încadrată în partea superioară de un rotulus sinuos cu inscripție în textura datată la <1>483.⁷⁵

Ușile și arhitravele includ, în afara citatelor biblice, zicale și proverbe culte sau populare provenite din alte două mari surse: autorii antici și fondul medieval.⁷⁶

Sentințele și inscripția de meșter de la arhitrava ușii odinioară aflată la Casa Teutsch, Str. Tipografilor Nr. 4 din Sibiu⁷⁷, poartă un decor cu doi putti luptând în joacă cu lăncii. Inscripția cu citat biblic, respectiv din antologiile de sentințe ale vremii ocupă câmpul decorului, încadrat lateral de câte o grotescă. Sub câmp se află înscrise numele meșterului Thomas Lapidida și anul realizării (1552).

IANVA · SVM // CHRISTVS · PER · ME // COELESTIA · REGNA / INGREDIENS · // VIVES · TEMPORA · DONEC // ERVNT · ION · X⁷⁸ · / QVOD TIBI NON // VI//S · FIERI · ID ALTERI · NE // FECERIS · IPSE⁷⁹

Inscripțiile explicative, care ușurează înțelegerea imaginii reprezentate, în speță cu numele sfinților, sunt deosebit de frecvente mai cu seamă pe altarele gotice. Ele sunt aplicate la picioarele sau deasupra

⁶⁵V. Consolele marianice de la Sibiu (1431) în anexele lucrării de față.

⁶⁶Inscripții de acest gen se află și pe stâlpul central al sacristiei bis. ev. din Sibiu, însoțite de data în cifre gotice 1471: I(E)H(SV)S și MARIA.

⁶⁷Cf. I. ALBU, *Inscripții auf Stein*, p. 44, 46, il. 1. Figura sfântului îl poate reprezenta însă și pe profetul Isaia cu volumul în mână, poate că și aici inițial cu atributul obișnuit, o crenguță înflorită. - Cf. în legătură cu atributele Keller, *op.cit.*, p. 276sq. Posibilitatea ca figura să reprezinte un evanghelist este pur speculativă, deoarece cuvântul profetic al lui Isaia apare doar împrumutat în evangheliile lui Matei, Marcu și Luca. - Cf. Mat. 5,18; 24,35. Marc. 13,31. Luc. 16,16-17; 21,31.

⁶⁸1. Petr. 1,25; Jes. 40,8.

⁶⁹REISENBERGER, *Pfarrkirche*, p. 23.

⁷⁰V. 1. Petr. 1,24: „Quia omnis caro, ut foenum: et omnis gloria ejus, tamquam flos foeni: exaruit foenum, et flos ejus decidit.”

⁷¹1. Petr. 1,23: „...non ex semine corruptibili, sed incorruptibili per verbum Dei vivi, et permanentis in aeternum”.

⁷²Cf. infra: *amvon*.

⁷³Cf. Fr. W. LEITNER, *Die Inschriften im Langhausgewölbe von Maria Saal. Ein Beitrag zur Darstellung der frühhumanistischen Kapitalis in Kärnten*. În *Epigraphik* 1982, p. 63-76, pl. 1-14. Imaginile realizate la 1499 de un meșter rămas necunoscut - 43 de reprezentări figurale ce tematizează *Liber generationis Jesu Christi* / Cartea neamului (genealogia) lui Iisus după Evanghelia lui Matei 1,1-16 - sunt însoțite de banderole cu inscripții.

⁷⁴Cf. și scenele pictate prevăzute cu banderole cu inscripții realizate de meșterul Toma din Cluj, pictate la 1427 pe altarul mănăstirii benedictine de la Hronsky Svaty Benadik (Slovacia), păstrat azi la Muzeul creștin al arhiepiscopiei din Strigoni, precum și la altarul din Mălâncrav. - DRĂGUȚ, *Arta gotică*, p. 237sq., il. 275-280; p. 247, il. 287.

⁷⁵MARICA-GUY, V. - MORARU, A., *Implicațiile stilistice ale unei picturi sighșorene din prima jumătate a secolului al XVI-lea*. În *SCIA* 26 (1979), p. 18, fig.5.

⁷⁶V. și HALTRICH, *Inscripții*, p. 2; - BALOGH, *Renaissance*, il. 149-151, 153, 168sq. (ancadrame de uși și ferestre /arhitrave de la casa lui Adrianus Wolphard din anii 1534-1541); CHIRILA—MARICA, *Inscripții latine*, p. 131sq.

⁷⁷Azi sub bolta de intrare în palatul Brukenenthal, Nr. Inv. M 5898 / 15493. - REISENBERGER, *Überreste*, p. 41, il. 11. - ROTH, *Baukunst*, p. 121. - SEBESTYÉN, *Architectura*, p. 51, 62, 266sq. - I. ALBU, *Inscripții auf Stein*, p. 53, il. 11.

⁷⁸Cf. Ioan. 10,9: „vives tempora donec erunt”.

⁷⁹Din antologii, cf. Seneca Philosophus, *Epistulae* 16,2; 97,15; 103,3; 105,7. - Sentință a împăratului roman Alexander Severus.

figurilor, respectiv în „gloriile“ acestora. Exemple interesante întâlnim la altarele de la Biertan(1483)⁸⁰, de la Tătărlău(1508)⁸¹ și la cel de la Băgaci⁸². La acesta din urmă inscripția intarsiată identifică figurile statuetelor. Altarul de la Dupuș⁸³, provenit din Domald-Viișoara (Maldorf /Mureș), datat prin inscripție la 1522, dar cu picturi din a doua jumătate a secolului al XV-lea, poartă sub scrinul cu un crucifix din secolul al XVIII-lea o inscripție, citat biblic⁸⁴ legat de taina împărtășaniei, stând în legătură cu scenele pictate pe panourile de sărbătoare ale altarului: *Cina de Taină, Paștele⁸⁵, Mannalese, Abraham și Melchisedec*. Pe un panou interior cu *Încoronarea cu spini* gulerul și tivul tunicii albe a lui Iisus poartă inscripții explicative.⁸⁶

la 1521 pe altarul de la Moșna (apoi la Cincu) inscripție de meșter (Vincentius)- alături de o inscripție cu citat biblic (Ioan 20,28-29)⁸⁷

Altarul poliptic din Mălâncrav, apropiat stilistic de mediul austriac, este unul dintre cele mai bogate în inscripții de specii diverse și tipice. Scena *Magnificat* de pe panoul central include pe banderole sentințe imprecatoare. Altarul are o semnificație deosebită, deoarece Biserica Mariei din Mălâncrav era în epoca prerformată unul dintre puținele locuri de pelerinaj din Transilvania. Altarul este o ctitorie a familiei Apafi, al cărei blazon apare figurat pe partea stângă a predelei. Din mâinile împreunate în rugăciune ale ctitorilor, soț și soție, ies banderolele cu inscripțiile pictate în minuscule gotice „*o filii dei miserere mei*“, respectiv „*Ora pro me s(an)cta dei genitrix*“. Ctitorii se închină la picioarele Mariei tronând (*Magnificat*), putând fi identificați după sfinții patroni, arhanghelul Mihail și Clara din Assisi, drept Mihai și Clara Apafi, altarul fiind astfel datat după 1469.⁸⁸ Cuvintele înscrise pe banderole sunt exprimarea grafică, în scris, a rugăciunilor orale ale comanditarilor, ele fiind spuse și deopotrivă transpuse epigrafic la persoana întâi, așa cum este cazul rugăciunilor individuale și direct personalizate. Apar desigur și inscripții pe banderole cu funcție de citat biblic, spre exemplu salutul marianic în scena Bunei Vestiri - *ave gracia plena dominus tecu(m)*⁸⁹.

Alt ton, care exprimă nesiguranță în ajunul Reformei, are inscripția scrijelită de către primul preot protestant al Sighișoarei pe spatele stranei de la Biserica din Deal:

Sunt tria vere que faciunt me sepe flere:

Est primum durum, quod scio me moriturum,

Gemo secundo, quod morior nescio quando

Tertio magis flebo, quod nescio ubi manebo

Textul în rimă leoninică redă o cugetare care tematizează Îndemnul la veghere, Pilda celor zece fecioare și Pilda talanților din evanghelia lui Matei: *De die autem illa, et de hora nemo scit, neque angeli caelorum, nisi solus Pater*⁹⁰; *Vigilate quia nescitis diem neque horam*⁹¹ și *Ideo et vos estote parati: quia nescitis hora, Filius hominis venturus sit*⁹² sau *Bern(erdus) in serm(onibus) / Quid est / certius morte / et quid incertius hora / mortis*⁹³. Sensul disperat dat cuvintelor din inscripție *nescio ubi manebo* stă în legătură cu pasajul Mt. 25,10-12: „*Domine, Domine, aperi nobis. At ille respondens, ait: Amen dico vobis, nescio vos*“, ceea ce inspiră teama refuzului divin⁹⁴.

Un text cu rezonanțe similare este cel al inscripției de la casa lui Johannes Kollf din Câlnic (Alba), datată în 1543:

In dem Leben hier auf Erden ist doch nichts als Sterblichkeit,

⁸⁰ Astfel Maria Malavit, Elisabeta, Elena, Agnes pe un panou și Zaharia și Elisabeta cu Ioan Botezătorul prunc, respectiv Emur și Nemelia cu Servatius, ș.a. Cf. G. și O. RICHTER, *Siebenbürgische Flügelaltäre*, il. 26-29, p. 73-82.

⁸¹ Cf. RICHTER *Siebenbürgische Flügelaltäre*, p. 157, il. 85-87. Inscripțiile în minuscule umaniste din scrierile manuscrise sunt o excepție din punct de vedere morfologic.

⁸² S. KATERINA · S. MARIA · S. MAGDALENA · 1·5·1·8 · - G. și O. RICHTER, *Siebenbürgische Flügelaltäre*, p. 193-198, il. 106.

⁸³ G. și O. RICHTER, *Siebenbürgische Flügelaltäre*, p. 105-113, il. 42-48.

⁸⁴ *Ego sum panis vivus qui de / coelo descendi Si quis manducaverit h(unc panem)*. - Joh. 6,51.

⁸⁵ Exod. 12

⁸⁶ Inscripția „HSNT SERENVVS REG...“ este legată de pasajul Luc. 23,11: „... și și-au bătut joc de El și, îmbrăcându-l cu un veșmânt strălucitor, L-au trimis înapoi la Pilat“, și de seninătatea lui Iisus (v. Luc. 23,9: I-a pus multe întrebări; dar Iisus nu i-a răspuns nimic“. V. nota 73.

⁸⁷ *DOMIN(V)S MEVS ET DEVS MEV(S) / THOMA QVIA VIDISTI CREDISTI. BEATI QVI NO(N) VIDER(VN)T ET CREDI(V)ERV(N)T / VINCE(N)CIVS FACIEBAT 1521* - V. Roth, *Altäre*, p. 140-150. - Idem, *Der Hermannstädter Maler Vincencius*. În Kbl. 1914, p. 117-119. - Balogh, *Renaissance*, p. 214, 307.

⁸⁸ Cf. G. și O. RICHTER, *Siebenbürgische Flügelaltäre*, p. 46-57, il. 10-11.

⁸⁹ Cf. G. și O. RICHTER, *Siebenbürgische Flügelaltäre*, p. 86, pl. VII.

⁹⁰ Mt. 24,36.

⁹¹ Mt. 25,13.

⁹² Mt. 24,42.

⁹³ Cf. inscripția unui cartuș de pe piatra funerară a comitelui sibian Mathias Semriger (1681) aflată în ferula.

⁹⁴ „... și s-a înclinat ușa. Mai pe urmă au venit și celelalte fecioare, și au zis : „Doamne, Doamne, deschide-ne!“ . Dar el drept răspuns, le-a zis: „Adevărat vă spun, că nu vă cunosc!“

*Bös Exempl, viel Beschwerden, Plage, Klage,
Müh und Streit, Kummer, Sorgen, Angst und Not,
Krankheit und zuletzt der Tod.*⁹⁵

Similar, două inscripții, transmise copial, pictate odinioară pe zidurile interioare ale turnului bis. ev. sibiene:

*Ach Gott wie gern ich wissen wolt
Wem ich auff erden getrauen solt.
1592*⁹⁶

și:

*Fides ist geschlagen zu todt /
Justitia liegt in großer not /
Pietas dei liegt in stro /
Humilitas schreit mordio /
Superbia ist auserkorn /
Patientia hat den streit verlorn /
Veritas ist zum himmel geflogen /
Trew vn[d] ehr [sind ver]zogen*⁹⁷

Se întâmplă adesea ca Vechiul Testament să fie citat pornind de la referințele aflate la autorii Noului Testament. Astfel inscripția din S. Angelo din Formis cu textul „*qui edebat panes meos magnificavit super me supplantationem*” (Ps. 41,10) are sens doar aplicată la trădarea lui Iuda, așa cum este exprimată în cuvinte în evanghelia lui Ioan (13,18), unde Iisus declară că trebuie să se împlinească Scriptura, *quasi manducat mecum panem, levabit contra me calcaneum suum*.⁹⁸

Textul inscripției poate astfel să fie extras din Biblie la fel de bine ca și din liturghie. La un epitaf din Limousin din secolul al XIII-lea, *O vos omnes qui transitis per viam attendite et considerate* poate să fi fost inspirat de lamentațiile lui Ieremia (1,12) sau de slujba din Vinerea Mare (breviar, nocturna a III-a, lecția a IX-a).⁹⁹ Pe voluta croșetului mănăstirii benedictine din Salburg, secolul al XIII-lea, este înscris începutul imnului atribuit lui Adhemar, episcop de Puy la sfârșitul secolului al XI-lea, *Salve regina, mater misericordiae*, imn care făcea parte din slujba de vecernie a Sf. Treimi la Advent.¹⁰⁰

Legate de liturghia funebră sunt inscripțiile funerare care conțin cuvântul *obiit*, ziua decesului, numele și funcția defunctului, formular aproape omniprezent.

Se știe că epitafurile, inscripțiile funerare fac adesea trimitere la liturghia defuncțiilor. *Requiescat in pace (amen)*, formulă liturgică ce reprezintă antifonul și răspunsul recitate după aspersiunea trupului la slujba de înmormântare.¹⁰¹ Referința la o rugăciune liturgică nu este obligatoriu una literală (ad litteram), ca într-o inscripție din 1068 de la mănăstirea Sf. Laurențiu *extra muros* din Roma unde epitaful îl invocă pe Dumnezeu, care l-a eliberat pe Daniel de mușcăturile sălbăticiunilor și pe tinerii iudei de dogoarea arșitei: *Libera, Domine, animam ejus, sicut liberasti Danielelem de lacu leonum. Libera, Domine, animam ejus, sicut liberasti tres pueros...*¹⁰² Referințele la diferite rugăciuni pot fi realizate prin *incipit*, ca la mănăstirea catedralei din Oviedo în 1129, *Dic de profundis pro me, simul et miserere*¹⁰³ sau prin împrumutarea unor expresii de genul *per misericordiam Dei*, din Romani (12, 1), reluată la slujba de înmormântare.

Episcopul Christian Barth (†1652)¹⁰⁴ a ținut să-i fie lucrată lespedea funerară încă din timpul vieții, fiind reprezentat cu o ancoră de mari dimensiuni ținută în mâna stângă, iar în dreapta cu biblia. Pe ancoră

⁹⁵ Apud P. PETRESCU, *Die Volksarchitektur in Siebenbürgen. Ein fruchtbarer Boden für interethnische Beziehungen*, în: *Siebenbürgen als Beispiel europäischen Kulturaustausches*, p. 175.

⁹⁶ ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 100.

⁹⁷ MÖCKESCH, *Pfarrkirche* § 147. – Albu, *Inschriften*, nr. cat. 206.

⁹⁸ Anita MOPPERT-SCHMIDT, *Die Fresken von S. Angelo in Formis*, Zürich, 1967, p. 23.

⁹⁹ *Corpus des inscriptions de la France médiévale 4 : Limousin*, ed. R. Favreau și J. Michaud, Poitiers, 1978, p. 42-42.

¹⁰⁰ Ch. Rohault de FLEURY, *La messe. Etudes archéologiques sur les monuments* 8, Paris, 1889, p. 106.

¹⁰¹ *Corpus des inscriptions de la France médiévale 9*, ed. R. Favreau și J. Michaud, B. Mora, Paris, 1984, p. 135-136.

¹⁰² H. LECLERCQ, *Défunts* în: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, 14-1, Paris, 1920, col. 435-436.

¹⁰³ *Vigil, Asturias monumental* 38, nr. A 78. Psalmul 130 (129), 1 este rostit la vecernia defunctului. Un mare număr de inscripții funerare fac trimitere la misericordie, la îndurare, ea însăși frecventă în psalmi și în cărțile sinoptice.

¹⁰⁴ Lespedea a fost relizată în 1649. Cf. ROTH, *Plastik*, p. 102sq., fig. XXII, 3. — GÜNDISCH, *Elias Nicolai*, p. 228.

este înscris: „Anchora meae salutis gratia Patris per Christum aquisita“¹⁰⁵. Deviza blazonului fictiv al preotului Georg Glockner (1670) este „Ancora mea Christus“.

Deși uneori se oferă doar indicația locului citatului, ca la marele altar sibian, cu inscripții începând din 1519, *Matt(haeus) Capu(ut) 24*, cel mai adesea citatele biblice, așa cum apar ele în inscripții, nu pot fi de fiecare dată ușor detectate. Aproape că nu există o parte sau un capitol al Bibliei care să nu se regăsească în inscripții.

- Job. 19,25 - parafrază (Scio enim quod redemptor)¹⁰⁶
Ps. 1,1.3: et erit tanquam lignum quod plantatum est secus de cursus aquarum¹⁰⁷
Ps. 25,2, având la bază Vulgata 30,1 (In te domine speravi)¹⁰⁸
Ps. (G) 35,10 - parafrază (descendat libans plenitudine fontis)¹⁰⁹
Ps. 42,2 (sicut cervus ad aquarum fontes)¹¹⁰
Ps. 117,14 (parafrază: Fortitudo et salus mea Dominus/spes mea Christus)¹¹¹
Ps. 148,12ff. (procedebant cantores post pulsantes musica)¹¹²
Ps. 150,3ff.(laudate Dominum in clangore buccine)¹¹³
Sir. 38,23 - parafrază (hodie mihi, cras tibi)¹¹⁴
Is. 12,3 (descendat libans)¹¹⁵
Is. 40,8 (verbum domini manet in aeternum)¹¹⁶
Is. 53,11f. (iustus servus meus)¹¹⁷
Osee 13,14 (e potestate sepulchri redimam eos, a morte vindicabo eos)¹¹⁸
Mt. 11, 28f. (venite ad me omnes qui)¹¹⁹
Mt. 16,18 (petrus-petra)¹²⁰
Mt. 25,13 (Vigilate quia nescitis ...) parafrază¹²¹
Mt. 28,9
- parafrază? Salve sancta parens¹²²
Lk.1,28 (ave Maria gracia plena)¹²³
Lk. 2,14 (Gloria in excelsis Deo)¹²⁴
Joh. 1,29: Ecce agnus dei qui tollit peccatum mundi¹²⁵
Joh. 6,50-51 (hic est panis, qui de coelo descendit)¹²⁶
Joh. 8,15 și 14,6 - parafrază (ego sum lux et veritas)¹²⁷
Joh. 10,9 (ianua sum)¹²⁸
Joh. 11,25 (ego sum resurexio et vita)¹²⁹
Joh. 19,19 (INRI)¹³⁰
Joh. 21,17 (pasce oves meas)¹³¹

¹⁰⁵ După Filip. 1, 20—21: „Mă aștept și nădăjduiesc cu tărie că nu voi fi dat de rușine ..., ci că ... Hristos va fi preamărit cu îndrăzneală în trupul meu, fie prin viață, fie prin moarte. Căci pentru mine a trăi este Hristos și a muri este un câștig.“

¹⁰⁶ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 24.

¹⁰⁷ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 70.

¹⁰⁸ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 227, 228.

¹⁰⁹ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 8.

¹¹⁰ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 266.

¹¹¹ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 205.

¹¹² v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 235.

¹¹³ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 235.

¹¹⁴ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 58, 139, 190, 198, 215.

¹¹⁵ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 8.

¹¹⁶ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 44, 73, 189, 238.

¹¹⁷ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 28.

¹¹⁸ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 240.

¹¹⁹ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 28.

¹²⁰ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 108, 181.

¹²¹ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 240.

¹²² v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 36.

¹²³ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 2, 8.

¹²⁴ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 44, 263.

¹²⁵ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 150.

¹²⁶ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 28.

¹²⁷ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 144.

¹²⁸ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 42.

¹²⁹ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 197, 198.

¹³⁰ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 4, 9, 28, 227.

Rom. 1,4. (surrexit cum victoria)¹³²
Phil. 1,21 (vita mihi Christus, mors mihi lucrum)¹³³
- parafrază (vita mihi Christus, mors mihi somnus erit)¹³⁴
- parafrază (mors Christi vita nostra)¹³⁵
Joan. I,1,7. parafrază (et sanguis domini nostri Iesu Christi mundificat ab omni peccato)¹³⁶
Apc. 1,8 (Ego · sum · alpha · et · principium · et finis · Origo)¹³⁷
- parafrază 3,8: porta patens esto, nulli claudaris...¹³⁸
Apc. 22,20 parafrază? (o, rex glorie veni cum pace)¹³⁹

Job. 19,25 (Ich weiß...)¹⁴⁰

Ws. 3,1 (parafrază: Selig ist der in Gottes wegen gehet und in sein gottlich Wort bestehet)¹⁴¹

Ps. 105,1 din Biblia lui Luther (Dancket Dem Herrn vndt Prediget seinen Nahmen v(nd) verkündiget sein Thun unter den Völckern)¹⁴² 238

Jes. 40,8 (Das Wort Gottes bleibt ewiglich)¹⁴³

Mt. 26,26ff.(Unser Herr Jesus Christus)¹⁴⁴

Mt. 28,19 (Gehet hin in alle Welt, lernet alle Völcker und taufet sie)¹⁴⁵

Mk. 16,16 (Wer da glaubet und getauft wird, der wird seelig)¹⁴⁶

Lk.1,28 parafrază (Gegrüßt seist mutvolle der frauen)¹⁴⁷ 7

Lk. 18,16 (Lasset die Kindlein zu mir kommen)¹⁴⁸

Joh. 3,5. (es sey denn daß jemand gebohren werde auß dem Wasser und geist, so kann er nicht in das Reich Gottes kommen)¹⁴⁹

1.Joh. 1,7. (Das Blut Jesu Christi macht uns rein)¹⁵⁰

Observăm aici cum cunoașterea temeinică a textelor pe care o aveau autorii medievali ai inscripțiilor îi putea conduce la raportări, la citări aproximative, la aluzii care pot ușor să ne scape, să ni se sustragă. Această cunoaștere intimă a textului sacru explică faptul că citarea poate fi abreviată, cititorul avizat putând lesne întregi pasajul.¹⁵¹

Alte versiuni ale Vulgatei reies uneori din inscripții, ca *Gloria in altissimis Deo*, text devenit *Gloria in excelsis Deo*. Este vorba în aceste cazuri de texte provenite din liturghie, înainte ca Vulgata să fie generalizată în uz. Liturghia nu poate fi în nici un caz separată de Biblie atunci când studiem sursele pe care epigrafia le aduce la lumină. Aceasta pentru că Biblia este adesea citată pe parcursul liturghiei și pentru că textele liturgice se inspiră adesea din Biblie. Apoi pentru că cultura creștină a timpului, mai ales pentru clerici, include într-o manieră indisociabilă cunoașterea Scripturii și practica serviciului divin.

¹³¹ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 108.

¹³² v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 197, 198.

¹³³ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 181.

¹³⁴ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 82.

¹³⁵ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 212.

¹³⁶ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 278.

¹³⁷ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 3.

¹³⁸ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 105.

¹³⁹ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 1, 2, 3, 5, 8.

¹⁴⁰ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 101, 152, 186, 198.

¹⁴¹ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 75.

¹⁴² v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 238.

¹⁴³ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 44.

¹⁴⁴ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 149.

¹⁴⁵ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 251.

¹⁴⁶ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 251.

¹⁴⁷ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 7.

¹⁴⁸ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 251.

¹⁴⁹ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 251.

¹⁵⁰ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 58.

¹⁵¹ v. ALBU, *Inschriften*, nr. cat. 98.